

УДК 332.2:332.3

О. С. Дорош,

к. е. н., доцент, декан факультету землепорядкування,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

У статті обґрунтовано економіко-екологічні засади розвитку землекористування сільських територій (як складової сталого розвитку), основою якого є територіальне планування землекористування, як важливого важеля державної влади в забезпеченні державних і громадських інтересів у використанні та охороні земель, а також механізм втручання держави в права приватних осіб щодо розпорядження своєю земельною власністю не на шкоду довкіллю.

In the article the economic and environmental principles for the development of land use in rural areas (as a component of sustainable development), which is based on territorial land use planning as a key factor of government in providing state and public interest in the use and protection of land, and the mechanism of governmental interference in the rights of private parties regarding the disposition of their land property, not to the detriment of the environment.

Ключові слова: землекористування, сільські території, територіальне планування.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток сільських територій тісно пов'язаний з територіальним плануванням землекористувань, з природними, економічними, екологічними та соціальними аспектами, а тому охоплює такі поняття, як "сільський район" і "сільська місцевість". Якщо "сільський район" відображає в основному адміністративно-територіальний поділ, то "сільська місцевість" — географічний. А в цілому і "сільський район", і "сільська місцевість" характеризуються такими спільними показниками: низькою густиною населення, розосередженою системою розселення, віддаленістю від центрів мегаполісів і великих міських центрів, невисокою концентрацією промисловості та інших сфер господарювання, переважно сировинними галузями, високою залежністю від природно-кліматичних, біологічних та географічних факторів.

В Україні сільська територія складає понад 90%, на якій проживає 32% людей, а в США і країнах-членах Європейського союзу відповідно 80%, а доля сільських мешканців складає лише 20% від всього населення. Проте сільські мешканці далеко не всі зайняті у сільськогосподарському виробництві. Враховуючи розвинуту автодорожню мережу, вони працюють у різних галузях економіки країни в зоні розумної транспортної доступності. Звідси стає очевидним необхідність докорінного поліпшення усталеної структури землекористування, особливо сільськогосподарського, сільських тери-

торій, розроблення принципово нової економіко-екологічної концепції їх розвитку.

Метою статті є обґрунтування економіко-екологічних засад розвитку землекористування сільських територій (як складової сталого розвитку), основою якого є територіальне планування землекористування, як важливого важеля державної влади в забезпеченні державних і громадських інтересів у використанні та охороні земель та механізму втручання держави в права приватних осіб щодо розпорядження своєю земельною власністю не на шкоду довкіллю.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Посилення ролі земельно-ресурсного потенціалу у вирішенні економічних, екологічних та соціальних проблем країни потребує подальшого удосконалення функцій та зміцнення ролі держави у відпрацюванні стратегії землекористування і його планування. Враховуючи різноманітність функцій землі для суспільства, землекористування має вирішуватися на основі ієрархічної системи в єдності цілей, враховуючи баланс між економікою, соціальними потребами і екологією сільських територій. З економічного погляду, поняття "розвиток сільських територій" не визначається тільки специфічним використанням земельних ресурсів, переважним розвитком сільського господарства або відносно низьким рівнем доходів сільських виробників. Залежно від рівня розвитку сільськ

райони можуть бути з диверсифікованою економікою, досить високим рівнем доходів, інтенсивним використанням природних ресурсів. Економічні взаємозв'язки визначають співвідношення факторів виробництва, особливості їх розподілу, специфіку продуктивних сил та ін. В економічному аспекті сільські території в межах держави дуже розмаїті, але в цілому вони характеризуються відносно низькою концентрацією виробництва і людності, розвитком ресурсодобувних і переробних галузей. Тому для оцінювання економічної сутності розвитку землекористування необхідний регіональний підхід.

Соціальна сутність сільських територій пов'язана з сільським розселенням, формуванням мережі поселень як середовища для проживання, праці та відпочинку сільських мешканців. Рівень соціальної сфери визначає стабільність поселень, забезпечуючи сталий розвиток землекористувань сільських територій.

З екологічних позицій, поняття "розвиток сільських територій" означає найтісніший взаємозв'язок з природними, кліматичними й біологічними факторами, які відіграють значну роль не тільки в сільськогосподарському виробництві, але й у розвитку промисловості з видобутку й переробки сировини, а також сфери послуг. Розвиток села має забезпечувати збереження навколишнього середовища, підтримку природних ландшафтів [3]. Це важливо, оскільки сільськогосподарська галузь розвивається переважно на використанні природних ресурсів. Сільські території є також "зеленими поясами" для великих міських центрів та урбанізованих районів.

Специфічний вплив на розвиток села мають географічні й демографічні фактори. Особливості географічного розташування мають вплив на розвиток продуктивних сил і виробничих відносин у сільській місцевості. Специфіка народжуваності, смертності, міграції, старіння та інші сторони життя характеризують певні аспекти категорії "розвиток сільських територій".

Розуміння понять "села" та "сільські території" дає можливість чіткіше визначити поняття "сільський розвиток". Отже, сільський розвиток — це зміна факторів, які визначають прогрес на селі (економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових, інституціональних і інших) у напрямі покращення якості життя сільського населення, в тому числі зростання рівня доходів, покращення умов проживання, наближуючи їх до рівня міських жителів, забезпечення збереження навколишнього середовища, здоров'я жителів

села, розширення самоврядування, примноження культурних цінностей, ефективної діяльності у всіх сферах економіки. Отже, сільському розвитку притаманні не тільки матеріальні й економічні сторони життя, але й духовні і культурні аспекти. Сільський розвиток передбачає не тільки економічний ріст, але й розвиток людського капіталу сільських співтовариств.

Поряд із поняттям "сільський розвиток" зараз використовується поняття "сталий розвиток села", під яким розуміється забезпечення прогресу в довгостроковому періоді, не порушуючи балансу між збереженням природно-ресурсного потенціалу й вирішенням усього комплексу соціальних, економічних, демографічних, культурних, інституціональних і інших проблем.

Під впливом економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових і інституціональних факторів виникають проблеми сільського розвитку. Економічний розвиток села стикається з тим, що галузі, які базуються на використанні земельних та інших природних ресурсів (сільське й лісове господарство, видобуток сировини), а також сфера послуг не забезпечують достатньої зайнятості. Є значний розрив у доходах сільських і міських жителів. Це пояснюється особливостями економіки галузей, які домінують у сільській місцевості.

З демографічного погляду розвиток села має проблеми зі старінням й обезлюдненням багатьох поселень. Кількість поселень, що припинили своє існування, з кожним роком збільшується. Так, із 1970 року до 2010 року їх кількість зменшилася майже на 3 тис. [1].

У соціальному й культурному відношенні в сільській місцевості мають місце: недостатній розвиток культурно-побутової та інженерної інфраструктур, погіршення обслуговування, віддаленість від важливих культурних центрів. Вкрай потребує збереження культурних традицій, духовних цінностей, збережених упродовж століть.

Такі процеси та проблеми характерні не тільки для України. Подібні явища відбуваються й у розвинених країнах. Так, у Великобританії в період з 1965 до 1990 років у середньому за рік припиняли свою діяльність 12% магазинів із продажу продовольчих товарів або товарів універсального призначення. Цей процес тривав і надалі, торкнувшись 15% сільських районів. Виділяються кошти на збереження історичної спадщини в окремих районах з особливим статусом.

Інтенсифікація економічної діяльності в сільській місцевості, збільшення навантаження на навколишнє середовище, зростання загрози на біологічне розмаїття спонукають до екологічних проблем.

Проблеми сільського розвитку істотно відрізняються одна від одної в різних країнах і навіть територіях, пов'язаних з їх локальною розмаїтістю (диверсифікованістю). Така диверсифікованість може визначатися домінуванням тієї або іншої галузі економіки (сільське господарство чи видобувна промисловість), специфікою демографічної ситуації та особливостями місцезростаювання.

Локальність проблем сільського розвитку вимагає реалізації комплексу заходів, створення й підтримки адекватної організаційної й інституціональної систем як на національному, так і регіональному та місцевому рівнях.

Вирішення локальних проблем залежить також від залучення наявних ресурсів, ініціативи мешканців відповідного регіону. Використання локальних матеріальних ресурсів і людського капіталу дає можливість сконцентрувати зусилля на вирішенні місцевих проблем, що сприятиме сталому розвитку конкретної сільської території.

Іноді сільську економіку розглядають як синонім аграрної економіки, а відповідно систему землекористування — як сільськогосподарську. З огляду точного змісту цього слова це неправильно. Економіка села — це система галузей і видів діяльності, що охоплює, крім сільськогосподарського й лісогосподарського землекористування, що виробляють продукцію для галузі промисловості, сфери послуг, які функціонують у сільській місцевості, а також інфраструктуру. Разом з тим, сприйняття сільської економіки та землекористування як аграрних пов'язане з тривалою перевагою їх в структурі економічної діяльності сільських районів. У мірі розвитку економіки в сільській місцевості, в тому числі її диверсифікованості, зараз відбувається процес поступового зменшення ролі аграрного сектора. В зв'язку з цим все частіше сільське і лісове господарство не є основними джерелами зайнятості й доходності у сільській місцевості.

Чим більше розвиненою є економіка тієї чи іншої країни, того чи іншого регіону, зони, тим більше вони диверсифіковані. Це означає, що на їх розвиток уже не можна дивитися тільки крізь призму перспектив сільськогосподарського виробництва. Ось чому в окремих країнах у сільських територіях переважають галузі, розвиток яких впливає на економіку, соціаль-

не й природне середовище, а відповідно і змінюються підходи до планування землекористування.

Як зазначено вище, у США виділяються райони, залежні від сільського господарства, від видобувної промисловості, від переробної промисловості, від сфери послуг, від діяльності державних установ і неспеціалізовані. У Європейському союзу у відомій Декларації Кірка було відзначено, що сільське й лісове господарства не є домінуючими в європейській економіці, їхня питома вага у ВВП продовжує скорочуватися, і розвиток села має узгоджуватися з усіма соціально-економічними секторами в сільській місцевості. Наприклад, у Великобританії тільки близько 15% підприємницьких структур у сільській місцевості пов'язані із сільським і лісовим господарством, а також полюванням. Природно, що за такої ситуації розвиток сільської місцевості й сільської економіки залежить від галузей, що домінують у структурі господарської діяльності.

Найважливішими "активами" сільської економіки в сучасних умовах є не просто ресурси для ведення сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, переважно подібними активами стають відносно дешеві земельні й природні ресурси для видобувної і переробної промисловості, сільського й лісового господарства, відносно кваліфіковані й недорогі трудові ресурси, а також природні ландшафти для розвитку туризму, відпочинку та інших галузей у сфері послуг.

Оскільки економіка землекористування сільських територій залежить від окремих галузей, то виділяють її характерні риси, а саме: економічна активність, заснована на використанні землі й надр (сільське й лісове господарство, добувна промисловість); розвиток таких галузей послуг, як туризм, обслуговування відпочиваючих та інших, пов'язаних з природним середовищем; перевага малих і середніх форм підприємницької діяльності; віддаленість від ринків збуту виробленої продукції.

З переважанням малих і середніх форм підприємницької діяльності, розвитком самозайнятості населення тісно пов'язана інша характеристика сільської економіки землекористування — низька концентрація виробництва на одиницю площі. Разом із цим, можна сказати, що при збереженні відмінностей між сільською економікою і міською є певна тенденція до їх зближення шляхом удосконалення технологій, розвитку транспортної інфраструктури, телекомунікацій і зв'язку. Таке зближення має місце й при диверсифікованості сільської економіки, роз-

виткові різних галузей промисловості в сільській місцевості, а також сфери послуг.

На розвиток економіки землекористування сільських територій впливають міграційні процеси. Міграція жителів з міської місцевості в сільську в розвинених країнах дедалі поширюється. Завдяки привабливому навколишньому природному середовищу, способу життя мігранти з міст переїжджають у сільську місцевість. Їхній рівень доходів створює високий платоспроможний попит, спонукає розвиткові галузей послуг й інших сфер економічної активності. Зокрема, це сфера будівництва, розширення якої викликане попитом мігрантів.

Завдяки цьому в багатьох розвинених країнах кількість жителів у сільській місцевості починає зростати, особливо за останні роки. У США в 80-і роки сільське населення зростало в середньому на 3% за рік, у наступне десятиліття цей ріст досяг 10%. Аналогічний процес відбувається в Англії, де переписи населення за період 1971—1996 роки визначили 24% росту сільського населення при 6% у середньому по всій країні.

В Україні при зменшенні кількості сільських жителів відповідно зменшується і загальна чисельність населення. Якщо в 1991 році питома вага сільських жителів становила біля 40%, то в 2010 році знизилась до 32%. В розрізі регіонів України питома вага сільських жителів коливається від 9% в Донецькій області до 63% в Закарпатській області. В Україні не спостерігається тенденції, характерної для розвинених країн. У цілому, з врахуванням класифікації ЄС, уся Україна може розглядатися як територія зі значною питомою вагою сільських жителів — більше 15%, за винятком Донецької області, де її частка складе менше 15%.

З цього випливає, що сільське господарство конкурує з іншими галузями за використання найважливіших факторів виробництва (земля, праця, капітал) не тільки в рамках сільської економіки, але й в системі національної економіки в цілому.

Надприбутковість конкуруючих галузей, умови й привабливість праці, можливості застосування сучасних технологій, а також інші фактори призвели до того, що земельні та інші природні ресурси переходять із аграрного сектора в інші. Фундаментальними причинами, що визначають зміну ролі сільського господарства в системі сільської економіки, а також у всій національній економіці, є особливості попиту на продукцію аграрного сектора, закономірності науково-технічного прогресу.

У процесі розвитку суспільства й економіки, а також зростання доходів, попит на про-

дукцію сільського господарства й продовольство зростає набагато повільніше, ніж на продукцію промисловості й сфери послуг. Зате продуктивність праці в сільському господарстві зростає швидше, ніж в інших галузях. А відтак, з'являються зайві трудові ресурси в аграрному секторі, при зростанні потреби в них в інших галузях. Відповідно змінюється структура землекористування сільських територій, що вимагає розроблення нових підходів до планування його сталого розвитку.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз формування землекористувань сільських територій дає підстави стверджувати, що найважливішими "активами" сільської економіки в теперішній час стають здебільшого відносно недорогі земельні й природні ресурси для видобувної і переробної промисловості, сільського й лісового господарства а також природні ландшафти для розвитку сфери туризму, відпочинку та інших послуг. Відповідно змінюється структура землекористування сільських територій, що вимагає розроблення нових підходів до планування його сталого розвитку.

Для забезпечення сталого розвитку землекористування сільських територій у довгостроковому періоді, не порушуючи балансу між збереженням природно-ресурсного потенціалу й вирішенням усього комплексу соціальних, економічних, демографічних, культурних, інституціональних й інших проблем, потрібно розглядати територіальне планування землекористування як потужний важіль державної влади в забезпеченні державних і громадських інтересів у використанні та охороні земель.

Наукове обґрунтування економіко-екологічних засад розвитку землекористування сільських територій є важливим завданням сьогодення, вирішення якого дасть змогу уникнути багатьох як теперішніх, так і майбутніх проблем.

Література:

1. Розвиток сільських територій. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — 751 с.

2. Третяк А.М. Концептуальні основи стратегії розвитку сільських територій в Україні. Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): наук. журнал. — К.: Книжкове вид-во НАУ. — Вип. № 6—8. — С. 167—172.

4. Третяк А.М., Другак В.М. Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні та духовні аспекти розвитку: монографія. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 186 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2012 р.